

2017 Don Carlos Palanca Award for Literature Sanaysay Dibisyon ng Filipino

Ang Mapa ng Taglagas sa Aking Maleta

Pinabaunan ako ng mga kuwentong katatakutan ng mga kaibigan. Ang Germany, lalo na ang Munich, ay bayan ng mga trahedyang. Mag-iingat daw ako sa mga Neo-Nazi na matindi pa rin ang poot sa mga banyaga. Baka may nalalabi pang alagad si Hitler at mabiktima ako. Agad nanumbalik sa aking isipan ang mga napanood na *Schindler's List*, *The Boy in Striped Pajamas*, at *Sophie's Choice*. Huwag ko rin daw kalilimutan ang terorismo noong 1972 Munich Olympics na ikinamatay ng labing-isang atleta at coach mula sa Israel. Agad kong sagot na sa dinami-daming atraso nila sa kasaysayan, hindi na nila pababayaang mangyari pang muli ang karahasan. Lahat naman ng lungsod ay may malagim na kasaysayan.

“Pero iba ang Munich,” pagdidiin ng mga kaibigan. “Kahit bayan iyan ng fairy tales, naging sentro naman ng National Socialism.” Sa pagsasaliksik, naging kabisera nga ito ng mga Nazi o *Hauptstadt der Bewegung*. Matatagpuan dito ang mga headquarter ng kilusan, lalo na sa may bahaging Königsplatz.

Mapagbiro ang pagkakataon. Dalawang linggo bago ako mag-apply ng Schengen visa, kumalat ang balita ng pamamaril sa Olympia Mall ng Moosach, Munich. Siyam na katao ang napatay at 36 naman ang nasugatan. Karamihan sa mga napaslang ay may lahing Turkish o Arabo dahil ito ang lahi ng mga nambully sa mag-aaral na si David Sonloby, isang Iranian-German. “Tutuloy pa ba ako?” mensahe ko sa mga mahal sa

buhay. Takot na takot akong pumunta sa sentro ng terorismo. Sariwa pa ang nangyaring pagpapasabog sa Paris, Nice, at Brussels kamakailan. Ipinaalala naman nila sa akin ang mga pinagdaanan para matanggap sa research fellowship. Bibihira ang pagkakataong ito na mabigyan ng suporta ng pamahalaan ng Germany. Tandaan ko rin daw na nakapag-sabbatical leave na ako. Mahirap nang bawiin ang mga aplikasyon.

Sa mga naunang linggo, wala akong naranasang diskriminasyon sa mga Aleman. Sanay naman ang Munich sa mga banyaga. Marami silang mga surian, aklatan, at unibersidad na tumatanggap ng mga “stippi” mula sa iba’t ibang bansa. Ito ang malambing nilang tawag, buhat sa salitang Latin na *stipendium*, sa kanilang mga itinatangayod sa pag-aaral at pananaliksik.

Marahil, balat-sibuyas lang ako kapag laging napagsasabihan ng aking host sa aking tinutuluyang tahanan. Kilala ang mga Aleman sa estriktong pagsunod sa mga patakaran. At diyan ko laging maaalala si Ursula kahit nakabalik na ako ng Pilipinas. Bawal magtapon ng sebo sa lababo. Bawal isama ang balat ng lemon sa basurahang biodegradable puwera na lang kung organiko ito. Kailangang nakahiwalay ang nabubulok sa hindi nabubulok. Bawal ang mag-internet at magkompyuter sa gabi upang maiwasan ang tinatawag niyang “e-smog” (kung anuman iyon). Kailangang punasan ang salaming pinto pagkatapos maligo para hindi maipon ang calcium buhat sa tubig ng Alps. Unang bungad niya sa akin ay listahan ng patakaran. Palibhasa, ako ang isa sa mga una niyang pinatuloy sa kaniyang tahanan. Nag-alangan siya sa akin noong una. Nakiusap naman si Petra, ang punong-abala ng aklatan, na ako’y kaniyang tanggapin dahil mahal ang bayad kapag maghohotel ako o Airbnb nang mahigit dalawang buwan. “You will love her,” masayang balita sa akin ni Petra sa email, “she’s such a treasure.”

Nakabantay si Ursula sa bawat kilos ko. Bakas pa rin ang takot niya dahil sa kagaganap na terorismo sa kanilang lungsod. May reputasyon pa ang Pilipinas na pinagmumulan ng mga terorista. Malaya siyang nakapapasok sa aking inuupahang silid kapag wala ako doon. Binubuksan niya ang bintana upang makapasok ang sariwang hangin. Hindi naman ako natatakot dahil wala naman akong itinatagong ikagagalit niya. Sinasadya kong isalansan sa mesa ang mga hinaram na aklat upang makita niya kung ano ang aking pakay sa kanilang bayan.

Tipikal na pamayanan ng sinaunang Bavaria ang Munich. Yari sa kahoy ang tahanan ni Ursula sa An der Würm o “sa tabi ng ilog Würm.” Biro ko sa mga kaibigan, sa “home along the river” ako nakatira. May tatlo itong palapag at nag-iisa lamang siya sa buhay. Sa bakuran, maririnig ang musika ng rumaragasang ilog. Ipinagmalaki niya na makatutulong iyon sa aking pagkamalikhain. Paminsan-minsan, maririnig ang huni ng mga gansa at sisne. Nang una kong makita ang kaniyang tahanan, nangamba akong baka mabagot ako dito kapag gabi. Napakatahimik. Halos marinig mong humalakhak ang mga paruparo. Bigla kong namiss ang dikit-dikit na bahay sa Pilipinas—nagkakarinigan kapag nanonood ng telebisyon, naghahapunan, o kaya’y nagbi-videoke hanggang madaling-araw.

Nang lumaon, naging palagay na ang loob namin sa isa’t isa. Sa simula, pinagbawalan pa niya akong pumitas ng mansanas sa kaniyang bakuran. Ngunit pagkaraan ng ilang araw, malaya na raw akong kumuha para sa aking agahan. Ipinagmamalaki niyang walang pestisidyo iyon. Tinuruan pa niya akong magprito nito na may kasamang cinnamon para ilahok sa aking oatmeal o muesli. May mga umagang nakapitas na siya ng pulang-pulang mansanas at iiwan niya ito sa aking kusina na may

mensaheng “One special one” at biglang sumagi sa isip ko ang inalok na mansanas ng madrasta ni Snow White.

Kapag maaga akong nagigising, aayain niya akong mag-almusal sa kaniyang pribadong hardin na ligid ng mga bulaklak. Para itong mga mata ng diwata, kumukurap sa damuhan. Mapalad akong naabutan ang mga nalalabing araw ng tag-init. Hilig niyang tipunin ang mga tuyong mga dahon at mga talulot. Gumagawa siya ng sining mula sa mga iyon—ikinukuwadro ang pambihirang disenyo ng mga dahon. “Land art” ang tawag niya sa kaniyang likha.

Itinuring niya akong parang kamag-anak. Nagtatanong siya kung bakit gabing-gabi na akong umuwi. Sabi ko, bihira sa mga Pilipino ang makapag-Europa kaya susulitin namin ang bawat araw. Noon ko lang nalaman na namatayan siya ng anak at hiniwalayan ng asawa sa dapithapon ng kaniyang buhay. Retirado siyang guro ng siyensiya sa paaralang elementarya. Isa rin siyang naturalista at isang lokal na historyador ng kanilang lungsod. Kapag kami’y naglalakad sa umaga upang makapag-ehersisyo, tinutulungan ko siyang bunutin ang Japanese knotweed (*Fallopia japonica*) sa mga bakanteng lote ng tabing-ilog. Ramdam ko ang kaniyang pagkamuhi habang sinasabunutan ang mga damong iyon. Invasive species ang mga ito at wumawasak sa mga daan, gusali, at mga tahanan. Kilala rin ni Ursula ang kasaysayan ng Ilog Würm. Ipinagdiwang niya nang nagbalik ang isang uri ng isda sa kanilang ilog pagkaraang ideklarang extinct pagkaraan ng digma. Marahil, nagtampo ang mga isdang iyon dahil sa kumalat na dugo sa lupain ng Bavaria.

“Lazurus taxon,” sabi ko sa kaniya nang maalala ko ang termino ng hayop o halaman na nagbabalik mula sa paglaho. Maiuugnay kay Lazarus na muling binuhay ni Hesukristo.

Ngumiti siya sa akin at saka ipinaulit ang termino. Pagkaraan, isinulat niya ito sa kaniyang munting kuwarderno. Batid kong sa sandaling iyon, nakuha ko ang tiwala niya sa akin.

Dahil siguro sa pamumuhay niyang mag-isa, napilitan siyang buksan ang kaniyang tahanan para sa mga banyaga. Hindi naman niya kailangan ng dagdag na pera dahil mayaman naman siya. Kailangan talagang punan ang espasyong iniwan ng kaniyang pamilya. Nais niyang may makakausap. Sa ikatlong palapag, nanunuluyan ang mag-anak na Griyego. Tanging sa kaniya ang ikalawang palapag. Nanduon ang malaki niyang aklatan na may 33 tomo ng *Deutsches Wörterbuch*, ang diksiyunaryong Aleman na sinimulan ng Brothers Grimm noong 1838. Nasabik akong gamitin ang kaniyang fireplace kapag lumalamig na ang panahon. Maghintay lang daw ako ng ilang linggo at aayain niya akong makipaghuntahan sa tabi nito. Sa isip ko, nararapat lang naman. Nagkusa kasi akong tumulong na hakutin at isaayos ang malaking tambak ng mga kahoy na kaniyang binili. “Malupit ang winter sa Munich,” naibida niya sa akin.

Sa unang palapag ako naninirahan, na kung tutuusin ay waring basement. Napag-alaman ko sa aking kasamang stippi na iyon daw ang dating klinika ng asawa ni Ursula. “Klinika ng ano?” pagtataka ko. At nasabi niyang doon daw ang pagamutan ng mga may problemang psychiatric.

“Huwag kang matakot,” pahabol ng dating stippi. Napabendisyanan na raw ito at naitaboy na ang mga negatibong elemento ng lugar.

Ang lakas daw ng loob ko. Umuuwi akong halos magmamadaling-araw na buhat pagbisita sa mga beirgarten sa Marienplatz. Sa Germany ko natutuhan ang sining ng pag-inom ng serbesa. Oktoberfest man o hindi, parang tubig sa kanila ito at mapapansing may umiinom ng beer sa loob ng unibersidad, sa kalye, sa loob ng tren at sa estasyon ng bus. Ang pinakamasarap na serbesa ay mula sa mga monasteryo. Kawanggawa ng mga pari ang serbesa (masustansiya at mataas ang calories nito) para sa mga pulubi't nagugutom. Ang tinutuluyan ko ay nasa gilid na ng Munich. Hindi na halos ito siyudad sa anyo at sa layo mula sa sentro. Kapag umuuwi, ako na lang ang natitirang pasahero ng bus mula sa Pasing. Huling estasyon ang aking destinasyon—sa may Schloss Blumenburg. Sampung minuto ang aking lalakaran bago matunton ang An der Würm.

Noong mga unang linggo, masaya pang maglakad sa gabi dahil tag-init. Matagal ang pagbaba ng araw. Mahaba ang oras ng liwanag. Pero nang lumaon, bumibilis na ang pagdilim. Mabilis nang mabagot ang araw. Tila ako si Cinderella na nakabantay sa orasan at sa kumakalat na dilim. Bawat pag-uwi ay hamon sa aking katapangan. Laging pakiramdam ko'y nasa kuwento ako nina Hansel at Gretel na pilit iniligaw sa madilim at masukal na gubat. Kakahuyan ang kapaligiran ng Obermenzing, walang masyadong poste ng ilaw. Lalong tumaas ang aking balahibo nang matunton ko ang landas ng Death March sa lugar na iyon. Isa sa mga kahanga-hanga sa Munich ang pagkakaroon ng mga monumento upang ipaalala ang malagim nilang kasaysayan. May tansong eskultura ng mga Hudyong nagmamartsa patungo sa landas na hindi na matutukoy pa. May mga munting lapidang tanso sa mga bangketa at bukana ng mga gusali. Paggunita iyon ng mga biktima ng Holocaust. Hindi na kailanman nahanap ang kanilang bangkay kaya

nagsisilbing alaala na lang ang mumunting lapida sa kanilang mga dating tahanan na sinunog at tinibag ng mga sundalong Nazi.

Hawak ang rosaryo mula sa Manaoag, na padala sa akin ng pamangkin bago mangibang-bayan, tinatalunton ko ang landas pauwi. Sa kabilang kamay, hawak ko ang matulis na susi (na ayon sa mga payo, ang mga simpleng kagamitan ay maaaring maging panlaban). Ligtas naman ang pamumuhay sa Munich. Ito ang bahagi ng Germany na itinuturing na “livable and friendly” kumpara sa ibang siyudad gaya ng Berlin at Frankfurt.

Hinamon ang aking katapangan nang napagpasyahan naming mga stippi na dalawin ang Dachau Concentration Camp, sampung kilometro ang layo sa aking tinutuluyan. Ito ang kauna-unahang concentration camp ng mga Schutzstaffel, na naging prototype ng ibang kampo gaya ng Auschwitz sa Poland. Sa tarangkaran, makikita ang nakasulat na *Arbeit macht frei* (Palalayain ka sa paggawa) na isang eupemismo ng puwersang paggawa at pagiging bilanggong politikal. Bumalandra sa akin ang nakasulat sa isang monumento doon—Nie Weider, Plus Jamais, o Never Again. Bigla kong naalala ang nangyayari sa Pilipinas at ang mga sintomas ng Batas Militar ng kasalukuyang pamahalaan. “Never again,” ang paulit-ulit na sumamo ng mamamayan. Naisadokumento sa museong ito ang paglaganap ng kaisipang Nazi mula sa pagpapakalat ng propaganda laban sa mga Hudyo hanggang sa paglubos sa desperasyon ng mga Aleman, na ang tanging pag-asa ay ang ideal at di makatotohanang panunumbalik ng kasaganahan sa kanilang bansa sa pamamagitan ng paglilinis ng kanilang lahi’t bansa. Nariyang ipinakita sa poster na lunan ng kasamaan ang mga synagogue. May mga pahina ng peryodiko na nagpapalaganap ng esteryotipo ng mga Hudyo bilang masasamang tao—mga mandaragit,

nagpapalaganap ng lason, pedophile, at mga bruha. Nakadispley ang iba't ibang aparato ng pagpaparusa gaya ng mga panistis at ineksiyon. Pinag-eeksperimentuhan ng mga doktor ang Hudyo at itinuturing silang mga hayop na maaaring hiwain nang buhay.

Pagkaraang manood ng dokumentaryo, sinuyod namin ang mga sulok ng kampo. Nakita namin ang mga naitago pang mga gamit pangkusina, ang mga uniporme, karitong pinaglalagyan ng mga bangkay, ang logbook ng mga bilanggo, ang makikipot na tulugan, at mga seramikong nilikha ng mga Hudyo. Hangga't may pakinabang ang Hudyo sa pabrika, may posibilidad na humaba pa ang kaniyang buhay. May poster din na nagpapaliwanag sa mga simbolo ng mga nasa kampo—para sa mga kaaway sa politika, kriminal, mga antisocial, mga nandarayuhan, mga gypsy, mga may kapansanan, mga Hudyo, mga Saksi ni Jehova, at mga homosekswal. Lihim kaming nagbiruan dahil kung nabubuhay kami sa panahong iyon, nakulong din kami sa Dachau bilang mga antisocial. Ayon sa paliwanag ng aming guide, patong-patong ang “kasalanan” kung ang bilanggong politikal ay isang Hudyong homosekswal mula sa Poland. Mapabibilis daw ang ruta nito patungong kamatayan.

Hindi ko alam ang tawag sa isang manlalakbay na may interes dalawin ang mga sementeryo, concentration camp, at genocide museum. Ako kasi iyon. Hindi ako ang manlalakbay na hilig lang dalawin ay mga karaniwang tourist spot na makikita sa postcards. Nais kong kilalanin ang isang lipunan, gaano man kalagim ang itinatago nitong nakaraan. Naalala ko nang minsang dinalaw ang Genocide Museum sa Phnom Phen at nagulat sa mga nakadispley na damit ng mga pinaslang ng Khmer Rouge. Sa aking paanan, lumitaw mula sa mababaw na hukay ang ilang buto ng bangkay at ang mga piraso ng tela. Ito ang mga larawang hindi ko maipapaskil sa Instagram.

Dito sa Dachau, hindi ako nagdalawang-isip na pasukin ang gas chamber. Salamat na lang at wala akong nakitang turistang nagse-selfie sa loob at baka kung ano ang magawa ko sa kanila. Ayon sa Yoloocaust (pinagsamang salitang “YOLO” [you only live once, na mantra ng mga millennial] at Holocaust), mahigit 10,000 katao ang bumibisita bawat araw sa memorial ng mga pinaslang na Hudyo. Karamihan sa kanila ay kumukuha ng patawang selfie, nagja-jump shot, nakayoga position, at nagbibisikleta. Dagdag pa, “The exact meaning and role of the Holocaust Memorial are controversial. To many, the grey stelae symbolize gravestones for the 6 million Jews that were murdered and buried in mass graves, or the grey ash to which they were burned to in the death camps.”

May maliit lang itong bintana ang gas chamber. Sa kisame, makikita ang mga metal na butas (na parang shower) na pinagmumulan ng nakamamatay na kemikal. Sandali akong pumikit. Pilit kong dininig ang huling hiyaw ng mga pinaslang habang pinaliliguan sila ng lason. Pinakiramdaman ko ang mga nagsisiksikang katawan sa huli nilang paghinga’t paggalaw. Sa dingding nito, may mga bakas pa ng mga kalmot. Marahil, kalmot iyon buhat sa mga nais makatakas sa makipot na silid ng kamayatan. Paglabas ng gas chamber, nakahilera ang mga nitsong pugon. Para bang pugon iyon sa paggawa ng tinapay at pizza. Dito sinusunog ang mga bangkay. “Death factory,” ang sabi sa nakasulat na impormasyon. Habang tumatagal ang digmaan at dumadalang ang supply ng pagkain, dumadami ang kailangang “katayin.” Sa dami ng mga pinaslang, nagkaroon pa ng bagong crematorium sa ibang gusali.

“Bakit ba matindi ang galit ng mga Aleman sa Hudyo?” usisa ko sa kasamang stippi. Marami raw dahilan. Malakas ang negosyo ng mga Hudyo noon. Sila ang may-ari ng karamihan sa mga sanglaan, na tanging kinakapitan ng mga nagdurusang Aleman

pagkaraang bumagsak ang ekonomiya at matalo sa unang digmaang pandaigdig. Inggit ang ugat ng galit. Isama pa ang kakaiba nilang tradisyon at paniniwala. Hindi matanggap ng mga Aleman na ang naghahari sa kanilang bansa ay mga banyaga.

“Banyaga?” pagtataka ko. “Paano magiging banyaga kung magkaiba lang naman ng relihiyon.” Doon ko nalaman na kahit Aleman ang isang Hudyo, kahit pa naging sundalo ito ng Germany sa mga digmaan, ang kanilang katapatan ay wala raw sa bansa kundi sa kapwa-Hudyo. Taksil daw sila sa bansa.

Nang Lunes na iyon, humiling ako sa aklatan na manaliksik ng mga aklat pambatang propaganda ng Nazi. Tinitigan ako ni Nadine, ang isa sa mga librarian. Walang ngiti at may talas ang tingin. “But that’s not part of your research project,” paalala niya. Ipinagpilitan ko na kailangan kong maintindihan ang anti-semitism sa paksain kong panitikang pambatang LGBT. Bigla kong nabanggit ang “pink triangle” na kapirasong tela na kailangang suotin ng mga bakla noong panahon ni Hitler (dilaw na Star of David naman para sa mga Hudyo). Tumango siya at saka niya inasikaso ang order kong mga aklat buhat sa online public access catalogue.

Marunong talagang bumihag ng kamalayan si Hitler. Nakaplano sa kaniyang unti-unting pagsikat bilang pinuno ang gawing kasangkapan ang mga bata at kabataan. Nang lumaon, sila ang naging Hitler Youth (*Hitlerjugend*) na binibigkas ang islogang “Judas the Jew betrayed Jesus the Germans to the Jews.” Hindi na nagkapagtataka na habang nililipol na ang mga Hudyo patungo sa kanilang “relokasyon at makapagtrabaho,” ang mga batang Aleman ay namamato na para bang mga asong ulol ang Hudyo na kailangang ipagtabuyan.

May isang dokumento akong pinirmahan bago magamit ang koleksiyon sa tinaguriang “poison cabinet” o ang sisidlan ng mga itinuturing na mapanganib na aklat. Bawal daw gamitin ang mga larawan para sa propaganda gaya ng ginawa ng Amerikanong Nazi leader na si Gay Lauck at pangulo ng Palestine na si Mahmoud Abbas na isinalin sa Ingles ang *The Poisonous Mushroom* upang ipagbili at ipamudmod ito. Kinuha ang mahahalagang impormasyon tungkol sa akin (kung saan ako nakatira, nagtuturo, at ang aking relihiyon). Nakabantay sa akin ng librarian habang binubuklat ang naninilaw at marurupok na pahina. Dahil panahon iyon ng digmaan, ang mga aklat pambata ng Nazi Germany ay nalathala sa mahinang uri ng papel. Kung hindi ito ipinamimigay nang libre sa mga paaralan, ipinagbibili ito sa napakamurang halaga.

Iba’t iba ang anyo ng mga aklat pambata ng Nazi. May toy books, may textbook, song books, at painting books. May picture book na *Trust No Fox on His Green Heath and No Jew on His Oath* (1936) ni Elvira Bauer na inihalintulad ang mga Hudyo sa fox at nagsabing “ang ama ng mga Hudyo ay ang demonyo.” Makamandag na kabute naman ang turing sa mga Hudyo sa *The Poisonous Mushroom* (1938) ni Ernst Hiemer. Ipinakita sa aklat na ang mga Hudyo ay nambibiktima ng mga batang babaeng Aleman, na ang Komunismo ay ikinalakat ng mga Hudyo sa Germany, at sila’y nangunguha ng mga batang Kristiyano upang gamiting sangkap ang kanilang dugo sa matzoh (tinapay na ginagamit sa Passover). Dagdag pa sa aklat, “German youth must learn to recognise the Jewish poison mushroom. They must learn what a danger the Jew is for the German folk and for the whole world.” Itinuturing na pinakamapanganib na aklat pambata ang *The Poodle-Pug-Daschund-Pinscher* (1940) ni Hiemer. Ipinapahiwatig sa pamagat na mababang lahi ang mga Hudyo dahil sila’y pinaghaluhalo lahi ng mga aso. Sa bawat

kabanata ng aklat, inihahalintulad ang mga Hudyo sa hunyango, hyena, balang, surot, ahas, bulate, at bacteria. Ang aklat pambata na instrumento ng edukasyon at aliw ay nagamit bilang ahente ng diskriminasyon. Nilikha ang mga nabanggit ng galit upang dalhin sa crematorium ang mga Hudyo.

Naisip ko, mapalad akong hindi isinilang sa panahong iyon. Hindi ko nasaksikan kung papaanong ang aklat pambata, na aking itinatangi bilang manunulat, ay gagawing kasangkapan sa pagpapalaganap ng poot.

Walang dapat ilihim sa kasaysayan. At tinupad naman ng Germany iyon upang ipaalala na hindi na dapat pang maulit ito sa mga susunod na panahon. Pangako nila sa kanilang kabataan na hindi na ito mangyayari pa. Itinatayo ang mga monumento at memorial upang hindi maitanggi at makalimutang may naganap na malawakang pagpaslang sa kanilang kasaysayan. Nangako ako sa sarili, magutom man ako, hinding-hindi ko gagamitin ang panulat upang itanghal ang diktadurya at ipagdiwang ang karahasan.

Dahil sa Pilipinas, lantaran ang pagpaslang sa mga pinaghihinalaang adik at pusher. Ayon sa Pangulo, kailangang “linisin” ang lipunan. Dagdag pa niya, “Hitler massacred three million Jews...there’s three million drug addicts. I’d be happy to slaughter them.” Kaya nagmamantsa ng dugo ang mga lansangan. Tila balikbayan box na nakabalot ng packaging tape ang mga bangkay na nagsasabing “Pusher, ‘wag tularan.” Parang panggatong ang mga patong-patong na bangkay sa punerarya. Nagkakaubusan ng mga nitso sa sementeryo. Napapadalas ang mga sisiw sa ibabaw ng ataul. Umalis ako ng bansa na kinatatakutan ang paglilibing sa bangkay ni Marcos (na inihahalintulad kay Hitler) nang may military honors. Nagbalik akong nailibing ang dating diktador sa

Libingan ng mga Bayani. Saan nagkulang ang bansa? Kulang ba tayo sa mga monumento at mga museo? Kulang ba ng pagtalakay sa mga paaralan hinggil sa Batas Militar? Tinatalakay kaya ito sa mga aklat pambata? Naipapalabas ba ang mga dokumentaryo ng karahasan sa telebisyon o mas katanggap-tanggap ang pagpapalaganap ng pekeng balita ng mga keyboard warrior sa social media?

Lagi, kay hirap isiping babalik ako sa sariling bayan.

* * *

Si Jella Lepman (1891-1970) ang dahilan kung bakit ako nag-aral at nanaliksik sa Germany. Isa siyang Hudiyong peryodista at manunulat para sa mga bata na tumakas sa Stuttgart nang lumaganap ang impluwensiya ni Hitler sa kanilang bansa noong 1933. Sa pagtatagpi ng mga kalat-kalat na pahiwatig tulad ng puwersang pinagbitiw ang mga Hudyo sa serbisyo sibil (1933), pagbabawal ng mga guro may dugong Hudyo (1936) at pagbabawal sa mga estudyanteng Hudyo sa pampublikong paaralan (1937), tama ang kaniyang hinala na may masamang balak ang mga Nazi na “linisin” ang kanilang bansa. Hanggang ngayon, laganap pa rin ang biruan, gaya nang naitala sa komiks ni Jordan Gorgingel, na ang Munich ay hindi lang malinis kundi “cleansed” dulot ng “the Final Solution.” Sa buong paggalugad ko ng lungsod, wala akong nakitang anumang lumang synagogue. Lahat ay pinasabog at tinibag noong digma.

Nagtungo ang pamilya ni Lepman sa Italy at nang lumaon, sa England, upang takasan ang lupit ng digma. Doon niya ipinagpatuloy ang pagsusulat at pagtatrabaho bilang peryodista. Pagkaraan ng digmaan, naimbitahan siya ng mga Amerikano upang bumalik sa Germany para sa isang espesyal na misyon. Noong una, ayaw niyang bumalik. Para saan pa? Natapos man ang digmaan, wala nang puwang ang mga Hudyo sa

itinuturing na puso ng Europa. Nagsumamo sa kaniya ang US Army at nangakong sa American-occupied zone siya madedestino. Tungkulin niya ang reedukasyon sa hanay ng mga kabataang Aleman na minsang kinasangkapan ni Hitler. Kailangang paghilumin ang kanilang kamalayan at paniniwala.

Naisip ni Lepman na ang tanging makagagamot sa kabataang Aleman ay mga aklat pambata. Kailangang palaganapin ang prinsipyo ng kapayapaan at pag-asa. Sa pagpapakilala sa mga batang Aleman ng mga aklat pambata ng iba't ibang kultura, matututuhan nilang magkakaiba man ng lahi, wika, at bansang pinagmulan, magkakatulad ang mga bata. Pare-pareho silang nangangarap makalipad, maabot ang mga bituin, at mamangha sa mga naligaw na bulaklak sa gilid ng kalye. At ang pinakamainam na sandata ng kapayapaan ay mga aklat pambata mula sa iba't ibang bansa, maging sa mga minsang itinuturing na kalabang bansa. Sa kaniyang pananalita, “die kinderbuchbrücke” (magsisilbing tulay ang mga aklat pambata) tungo sa pagkakasundo at pagkakaisa ng mga bansa. Naniwala siyang ang mga aklat pambata ay magiging instrumento upang maging bukas, mapagtanggap, at nananalig sa kapayapaan ang mga batang Aleman. Sumulat upang manghingi ng mga aklat si Lepman sa mga embahada. Una’y para ito sa exhibit. Nang dumami ang mga donasyong aklat, itinatag niya ang Internationale Jugendbibliothek (Internasyonal na Aklatang Pangkabataan). Siya ang nagsilbing direktor nito hanggang 1957.

Taong 2016 ako naging research fellow sa aklatang ito. Wala na sa Schwabing, na sentro ng edukasyon ng lungsod, ang aklatan kundi nasa bahaging Obermenzing, limang minutong paglalakad mula sa aking tinutuluyang tahanan. Sa suporta ng pamahalaan, ibinigay sa IJB ang isang sinaunang kastilyo (schloss ang tawag sa Aleman), ang Schloss

Blutenburg. Ipinaliwanag sa akin ni Ursula ang salitang ugat ng Blutenburg. Dalawa daw ang maaaring kahulugan ng “bluten”—pamumukadkad ng bulaklak o kaya’y pagdurugo. Nais niyang isipin ang unang kahulugan dahil kilala ang Munich, bilang nasa paanan ng Alpes, sa kalikasan. Naisip kong hindi kaya naging mataba ang lupaing iyon dahil diniligan ng dugo at sinabuyan ng abo? Nang dumating ako sa kastilyo, nakita ko sa katabing lupain ang taniman ng mga sunflower. Kumudlit sa aking gunita ang mga sunflower ng University Avenue na bumabati’t sumasaludo sa mga nagsipagtapos sa Unibersidad ng Pilipinas.

Itinayo ang schloss noong 1438-1438 bilang pahingahan sa pangangaso ng Duke ng Bavaria. Parang ipinaghehele ng Ilog Würm ang kastilyo kapag titingnan sa itaas ng tore. Bahagi nito ang isang maliit na simbahan na may estilong gothic, maihalalintulad sa mga disenyo ng simbahan at gusali ng lumang Barcelona at ang katedral ng Saint Denis ng Paris. Hindi nawasak ng digmaan ang mga bintanang stained-glass at ang altar nitong nilikha noong 1491 ni Jan Polack, kilalang pintor na nagmula pa sa Krakow, Poland ngunit inampon ng Munich.

Nang una ko itong nasilayan, ibig kong maluha. Naalala ko ang ligaya ni Belle sa bersiyong Disney ng *Beauty and the Beast* na hindi maipaliwanag ang lugod habang pinagmamasdan ang mga aklat. May koleksiyon itong 600,000 aklat para sa kabataan sa mahigit 150 wika. Hindi lahat ng aklat ay nasa loob ng schloss. Karamihan sa mga ito ay nasa mga palapag sa ilalim ng lupa. May mga aklat din sa apat nitong tore. Matatagpuan din ang museong laan sa mga dakilang manunulat pambata ng Germany gaya nina Michael Ende, James Kruss, at Erich Kastner.

Naalala ang mga nasunog kong libro sa Faculty Center noong unang araw ng Abril, 2016. Tama nga ang sabi ni T.S. Elliot sa kaniyang “The Waste Land,” “April is the cruellest month.” Kaya nang nakausap ko si Lucia, humiling akong makahiram ng higit sa takdang bilang na dalawang daang aklat. Ibinahagi ko ang naabong koleksiyong ko ng mga internasyonal na aklat pambata, ilan sa mga ito’y ipinabili ko pa sa mga kaibigang mahilig maglakbay. Ipinaliwanag ko ring naglakbay pa ako nang halos isang araw para lang makarating sa Germany. Hindi ko sasayangin ang pagkakataong makapagbasa at matuto mula sa ibang manunulat.

Bukod sa koleksiyon sa poison cabinet, naging repositoryo ang IJB ng mga aklat pambata ng mga bansang halos pinulbo ng digmaan. Dito ko nakilala si Vladimir ng Moldova, na dating bahagi ng Soviet Union. Nagtungo siya sa Munich para aralin at kopyahin ang mga nalalabing aklat ng kanilang bansa. Naganap ang genocide at ethnic cleansing sa Moldova. Bahagi ang masaker ang pagsusunog at pagbubura ng kanilang sining, wika, at panitikan. Mabuti na lang at bago naganap iyon, ipinagkatiwala ang isang bahagi ng kanilang pambansang aklatan sa Munich. Sa ibinahagi niyang iyon, batid kong matutuwa si Jella Lepman. Napag-iingatan ang kultura ng mga nanganganib na bansa sa pamamagitan ng isang aklatan.

Sa aklatan ding ito, naging kaibigan ko ang ibang mananaliksik buhat sa ibang bansa. Magkakaiba man ang aming mga wika, pinagbigkis kami ng marubdob na pagmamahal sa panitikan. Inaaral ni Gargi ang mayamang panitikang pambata nila sa wikang Bengali at kasalukuyang gumagawa ng website para ipakilala ito sa daigdig; sinusulat ni Ivana ang kasaysayan ng kanilang aklat pambata sa wikang Serbian, na dating bahagi ng Yugoslavia. Mga salin ng fairy tales naman ang interes ni Tegan sa

wikang Aleman at Pranses. Uso pala, noon pa man, ang piracy ng mga aklat. Pinuntahan pa namin ang isang aklatan sa Augsburg, ang sinilangang-bayan ni Bertolt Brecht, para suriin ang mahigit 300 taon aklat ng mga fairy tales.

* * *

“Ano’ng laman ng maleta mo?” Ito ang pamagat ng art therapy workshop ng IJB para sa mga batang refugee mula sa mga bansang Algeria, South Sudan, Syria, at Afghanistan. Tuluyan na silang kinupkop ng Munich at upang maging mabisa ang integrasyon sa lipunang Aleman, tinuturuan na sila ng bagong wika. Naabutan ko ang huling bahagi ng tatlong linggong palihan na pinamunuan ni Chris Myers, isang kilalang ilustrador mula sa US. Nagbigay-ligaya sa schloss ang tinig ng mga batang iyon sa 23 wika. Hindi man sila nagkakaintindihan, nagkakaunawaan sila sa wika ng karahasan, pagtakas, at paghilhilom sa bagong bayan. Ibang uri ng ligaya ang hatid ng tawanan ng mga bata. Naging playground nila sa hardin ng schloss.

Sa huling araw ng palihan, nagkaroon sila ng exhibit ng mga nagawang ilustrasyon. May mga retratong portrait na sila mismo ang kumuha sa kapwa-bata. May lumikha ng maikling dokumentaryo ng kanilang pang-araw-araw ng buhay sa Munich, tampok ang kanilang pamilya at mga bagong kaibigan. Sa dingding, nakapaskil ang kanilang mga guhit ng paglalakbay. Kitang-kita sa mga ilustrasyon ang kanilang ruta: 1) Armenia-Georgia-Turkey-Germany, 2) Afghanistan-Turkey-Germany, at 3) Armenia-Russia-Turkey-Germany. Talagang pinili nila ang Germany simula nang binuksan ni Federal Chancellor Angela Merkel ang bansa sa mga dayuhang nasa panganib. Tampok din sa mga guhit ang laman ng kanilang maleta—“ang magagaan lang at ang kailangang-kailangan,” pinagkasunduan nilang sagot. Maraming nakaiwan ng paborito nilang

sapatos, damit, laruan, at mga aklat na paulit-ulit binabasa. Ngunit dala nila ang kanilang mga kuwento upang sila’y aming maunawaan at mabuksan ang aming puso.

May nagbahaging isang bata na dumating daw sila sa Europa nang walang-wala. Pero sa tulong ng therapy, ipinaliwanag na may dala silang hindi maisisilid sa maleta at mahalaga para Germany—ang kultura, ang mga kuwento, at ang pagmamalasakit sa kapwa. May tunguhin nang maging multicultural ang Munich, *multikulti* ang tawag nito sa Aleman.

Nang hapon iyon, naganap ang sesyong Human Library. Maaaring “hiramin” ang bawat bata para “basahin” sila. Maaari silang kausapin hanggang sampung minuto, hikayating magbahagi ng kanilang karanasan (bawal lang kunan ng larawan dahil mga menor de edad sila). Nahiya ako nang mapag-alamang kaybilis nilang matuto ng wika. Walang pang isang taon, matatas na sila sa wikang Aleman. Gaya ko, hinahanap-hanap nila ang pagkain ng kanilang bansa. Hindi makasasapat ang hummus at biryani na nagkalat sa mga grocery. May nagsabi namang dalawa ang kaniyang paaralan—isa sa tunay na paaralan at isa sa bahay para matuto ng katutubong wika at kultura. Hindi daw niya kakalimutan ang sariling wika dahil alam niyang magbabalik sila doon, balang-araw. May isa namang kinantahan ako ng kanilang katutubong awitin. Nirekord ko ito sa aking cellphone at marami ang dumumog sa kaniya pagkatapos ng aming sesyon.

Nagtapos ang programa nang gabing-gabi na. Kailangan talagang ihinto dahil baka wala nang masakyang bus ang iba. Napagtanto naming lahat ay naging refugee sa yugto ng buhay. Lahat naman ay kinupkop ng lipunan o ng bansa. Gaya ko na ang tanging alam na salitang Aleman ay “kindergarten,” na kinupkop pansamantala ni Ursula. Gaya ng yumao kong ama na kinupkop ng Quezon City pagkaraang takasan ang

kahirapan sa Sorsogon. Gaya ng nobya ni Chris Myers na kinupkop ng US mula sa Rwanda. Gaya ni Tegan na kinupkop ng Paris at balak mag-Canada kapag lumala ang sitwasyon sa pamumuno ni Trump. At gaya ng mga itinakwil na Hudyo na kinupkop ng Pilipinas noong 1937 batay sa kautusan ni Pangulong Manuel Quezon.

Ganito ang paraan ng pagkupkop sa mga refugee ng Germany: hindi sila itinuring na banyagang bagong-salta. Hindi sila ikinukulong sa mga kampo. Mahalaga ang integrasyon sa lipunan at dapat na ituring silang kauri't kapantay. Namumuhunan sila nang mabigyan ng sapat na kaalaman ang mamamayan nila sa kinabukasan. Sa nasaksihang iyon, unti-unti kong napatawad ang bansa sa kanilang atraso sa kasaysayan.

* * *

Lumisan ako ng Munich nang bumuntong-hininga ang tag-init at bumango't naginat ang taglagas. Tama nga ang sabi ng mga kasama kong stippi, hahanap-hanapin ko ang sikat ng araw sa panahon ng taglagas. Nakapagtataka, kung kailan pa bumagsak ang temperatura, saka naglagablab ang mga puno at baging. Nawala na ang mga bakas ng kulay sa mga bulaklak. May mga punong kakulay ng ningas ng mga gasera. May mga dahong naglalagablab na kahel. May musikang nalilikha ang lupa—ang tunog ng marurupok na dahong aking tinatapakan. Nais kong tipunin ang mga dahon at talulot at ipadala ito sa Pilipinas, gaya ng pakiusap ni Jose Rizal sa “Sa Mga Bulaklak ng Heidelberg”:

Pumaroon kayo sa mutya kong bayang pinakamamahal,
O mga bulaklak na hasik sa landas niyong manlalakbay,
At doon, sa silong ng maaliwalas na langit na bughaw,
Sa mga mahal ko'y di nagpapabaya't laging nagbabantay,
Inyong ibalita itong pananalig na sa puso'y taglay
Ng abang lagalag na di lumilimot sa nilisang bayan.

...

At pagsapit ninyo sa dalampasigan ng bayan kong irog,
Bawat halik sanang idinarampi ko sa inyong talulot
Ay inyong isakay sa pakpak ng hanging doo'y lumilibot,
Upang sa lahat nang iginagalang ko't sinisitang lubos
Nawa'y makasapit ang halik ng aking pag-ibig na taos.

Maaaring doo'y makarating kayong taglay pa ang kulay,
Subali't ang bango'y wala na marahil at kusang pumanaw,
Wala na ang samyong sa talulot ninyo'y iningatang yaman,
Pagka't malayo na sa lupang sa inyo'y nagbigay ng buhay;
Iwing halimuyak ang inyong kaluluwa, at di malilisan
Ni malilimot pa ang langit na saksi nang kayo'y isilang.

Wala na akong naririnig na huni ng mga gansang lumilisan patungong Africa.
Wala na ang mga hugis-V na kawan ng mga ibon sa kalangitan. Nangungulila ang lawa
sa Schloss Blumenburg sa mga sisne, pato, at gansa. Ganito pala ang lawa kapag walang
ibang nilalang. Para itong antigong salamin. Wala nang kilapsaw na nalilikha sa balat ng
lawa. Wala nang mga nagpipiknik sa tabing-ilog. Matamlay na ang mga sisneng nasanay
manlimos kahit ng pinakamakunat na tinapay. Nahimbing nang tuluyan ang lupain sa
Bavaria. Nahimbing yata sa dahil sa mga nalaglag na mansanas. Ilang linggo na lang,
kukumutan na ito ng niyebe.

Sa hilagang Europa ang aking tungo. Nang nakarating ako ng Amsterdam,
pakiramdam ko, hinahabol ako ng lagim ng kasaysayan. Wala nang mga tulip sa lupain at
parusa ang nakapapasong ginaw sa bayan ng mga windmill, gaya ng mga pinturang
naikuwadro ni Van Gogh. May nais akong maghilom na bahagi ng aking sarili buhat sa
aking natuklasan sa Dachau at Munich. Nais ko ng angkop na pagpipinid ng nabuksang
gunita.

Una naming nabisita ang Homomonument, kasama ang aking partner sa buhay.
Doon kami muling nagkita pagkaraan ng dalawang buwan ko sa IJB. Dito'y malayang

kaming nakapagyayakapan at nakakapaglibot nang hawak-kamay sa mga parke, plasa, at museo, na hindi namin nagagawa sa Pilipinas. Sa unang tingin, hindi kapansin-pansin ang monumentong gumugunita sa lahat ng bakla at lesbianang pinaslang ng mga Nazi. Kailangang matalas ang mata upang makita ang monumento—talinghaga ng isang itinatagong sekswalidad o “pag-ibig na hindi mausal ang ngalan.” Walang anumang bantayog o eskultura na kadalasang konsepto ng monumento. Gayong nasa plano ko talagang puntahan ito, aksidente naming natunton ang Homomonument. Tinanong ko ang guide kung saan ito matatagpuan. Sagot niya’y nakatuntong na kami dito. Pagtingin sa kinatatayuan, kita ko ang nakasulat sa tatsulok—“Naar Vriendschap Zulk een Mateloos Verlangen” (ang walang hanggang pagnanasa sa pagkakaibigan) buhat sa tulang “Sa Binatang Mangingisda” ng baklang Hudyo na si Jacob Israel de Han. Binubuo ng tatlong pink na tatsulok ang monumento. Ang pinakamalaki’y nasa pampang ng kanal Keizersgracht. Doon ako nagtungo upang manalangin at mangarap—panalangin sa kapayapaan ng mga yumao, pangarap sa higit na paggalang sa mga LGBT ng daigdig.

Ang isang tulis ng tatsulok na monumento ay nakaturo sa napakahalagang museo hindi lang ng Netherlands kundi ng buong Europa—ang Anne Frank House. Bilang na tao lamang ang maaaring makapasok sa museong ito. Delikado kapag dadagsa ang tao dahil ang mga hagdan ay yari sa kahoy. Maliit at makipot itong tahanan gaya ng tipikal na gusali sa Amsterdam. Bumili kami ng tiket para makadalaw kinabukasan.

Ang Anne Frank House sa 263 Prinsengracht ay isang museong nagpaluha na kayang punuin ang karagatan. Ito ang gusaling pinagtaguan ng pamilya Frank, kasama si Herman van Pels at ang asawang si Auguste, at ang kanilang mga anak na sina Peter at Fritz Pfeffer. Dito rin naisulat ang pinakadakilang talaarawan ng daigdig. Ang

kasaysayan, gaano man ito kalagim, ay kailangang paulit-ulit ipabasa. Kung walang paggunita, walang tayong nakalipas.

Nagkalat sa gusaling iyon ang mga sipi mula sa talaarawan ni Anne Frank. Nabubuhay ang kaniyang mga salita habang nagbabalik-tanaw kami sa mga pangyayari at ginagalugad ang mga sulok, dingding, hagdan, bintana, at silid. Ayon sa panulat ni Anne, “Balang-araw, matatapos din ang malagim na digmaan. Darating ang panahong magiging tao rin kami at hindi lamang mga Hudyo!” Nagmarka sa akin ang winika niyang iyon. Natapos nga ang digmaan ngunit hindi nasaksihan ng batang si Anne ang kapayapaang hangad niya. Namatay siya sa sakit na tipus sa Bergen-Belsen concentration camp. Ngunit patuloy siyang nabubuhay hangga’t may nakababasa ng kaniyang isinulat. Tulad ng kabataang mag-aaral sa Los Angeles na Freedom Writers, na nahikayat magsulat sa sariling journal matapos ipabasa ng kanilang guro ang talaarawan ni Anne Frank.

Laking pagtataka ko nang makitang halos walang laman ang Secret Annex, ang bodegang pinagtaguan nila. Hindi na ibinalik ang mga ninakaw na muwebles. Iginiit ni Otto Frank na panatilihin ang kawalan o ang espasyo. Sinasagisag daw nito ang mahigit anim na milyong Hudyong ipinatapon at hindi na lumitaw pa. Tanging natira sa orihinal na muwebles ang estante ng aklat na nagsilbing pantakip sa lagusan patungong annex. Naitala ito ni Anne, “Ngayon, ang aming Secret Annex ay tuluyan nang naging lihim. Naisip ni Mr. Kugler na mainam gumawa ng estante ng mga aklat sa bukana ng aming pinagtataguan.”

Umagaw sa aking pansin, kahit pa maitulak ako ng ibang turista sa haba ng pila, ang mga guhit sa dingding na nagtatala ng pagtangkad nina Anne at Margot Frank.

Tinitigan ko ang mga guhit, halos nakaimprenta ito sa aking utak dahil bawal kumuha ng mga larawan sa loob. Naitala nito ang tagal ng panahon ng kanilang pagtatago sa napakakipot na espasyo. Naireklamo ni Anne sa kaniyang talaarawan na “kapag umaga, hindi dapat mahawi ang mga kurtina, ni isang pulgada.”

Sinubukan kong suriin ang kamalayan ng isang batang nagtatago sa mga kalaban. Damang-dama ko ang pagkabagot niya. “Nangangarap akong makapamisikleta,” sabi ni Anne, “sumayaw, sumipol, masdan ang daigdig, maging batang muli at malasap ang pagiging malaya.” Nakita ko sa dingding ng kaniyang silid ang tipikal na buhay ng isang batang nagpapalamuti ng kaniyang dingding sa sariling silid. Nakapaskil pa rito hanggang ngayon ang mga ginupit na larawan ng mga artista tulad ni Greta Garbo. Pagkamalikhain at imahinasyon ang nagligtas sa kaniyang pagkabagot. “Salamat kay Papa,” dagdag pa niya, “na nagdala ng maraming postcard at mga retrato ng artista—at sa brotsa at isang paso ng pandikit, nakapagdikit ako ng mga larawan sa dingding.”

“Nais kong manatiling buhay kahit ako’y patay na,” naisulat ni Anne Frank sa kaniyang talaarawan noong Abril 5, 1944. Pinangarap niyang maging sikat na manunulat. Aniya, “Kapag ako’y nagsusulat, nawawala ang aking mga inaalala. Naglalaho ang aking lungkot, nabubuhay ang aking kaluluwa!” Nais niyang maglathala ng nobela pagkaraan ng digmaan. Ang hindi niya batid, ang kaniyang pinagsusulatan ng mga tala, hinaing, sipi ng paboritong kuwento, at obserbasyon ay magiging isa sa mga pinakatanyag na aklat sa mundo. At mapalad akong mabisita ang sinilangan ng dakilang panitikang iyon.

Sa tatlong buwan kong pamamalagi sa Europa, marami akong naiipong kailangang isiksik sa aking maleta—mga pasalubong, bagong biling aklat, mga pabaon ng kapwa stippi gaya ng *cezve* (Turkish coffee pot) na handog sa akin ni Ivana at

nagbirong magtatayo kami ng Turkish café sa Maynila, at mga bagong damit pangginaw. Nang tinangka kong isara ang maleta, lumuwa ang zipper nito. Umumbok ang ibabaw na tila ba may nabaling buto. Nagkarayuma ang mga gulong. Nagpasiya akong itapon ang hindi ko na mapapakinabangan pa—mga damit na hindi ko maususot sa Pilipinas, maong na kupas, sapatos na numipis sa kalalakad, lumang tuwalya, at mga papel.

Simula nang masunugan, hindi na ako masyadong nag-iipon pa ng mga piraso ng papel tulad ng mga brochure, mapa, tiket, at museum guide. Ayoko nang mag-ipon na takaw-sunog. Ngunit sandali akong natigilan habang muling nag-eempake. Nasa mesita ang mapa ng Munich—may mga tala, may mga munting parisukat na binilugan. Napunit na ang mapa sa ilang ulit na pagbuklat kapag naliligaw. Inilagay ko ito sa aking envelope, maingat na maingat, gaya ng anumang dokumento sa paglalakbay. Mapa iyon ng aking paggalugad, mapa ng pagtuklas, mapa ng pagkakakilala sa pagitan ng tag-araw at taglagas sa dakong iyon ng Bavaria, sa dakong iyon na may natatanging bahagi sa aking kamalayan. Sa isang munting tuldok ng mapa, kasinlaki ng ulo ng aspile, ang tahanan ni Ursula na nag-iwan sa akin ng liham ng pamamaalam at koleksiyon ng mga postcard. Laking pasasalamat kong hindi niya ako itinuring na damong invasive species. “It was nice to have you here! Glad when you have good memories of Munich, IJB, Blütenburg, Würm, Europe! The one world idea is yet to be developed and treasured, I think! Much of good luck for your trip. Take care.”